

TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE SÖZCÜK TÜRLERİNİN DEĞİŞİKLİĞE UĞRAMASI

MUSTAFA SARI

1. Giriş

Belirli sözcük türüne ait bir kelimenin yapı bakımından bir değişikliğe uğramadan¹ diğer bir deyişle, herhangi bir ek almadan² başka bir sözcük türüne geçmesine *fonksiyon değiştirme* (functional shift ya da conversion) adı verilmektedir.

İngilizcede *smell, taste, walk* gibi kelimeler hem isim hem de fiil; *dirty, empty* gibi kelimeler ise hem sıfat hem de fiil olarak kullanılmaktadır.³ Öte yandan bazı kelimeler de ikiden fazla sözcük türüne ait olabilmektedir. *average, model, prime* gibi kelimeler herhangi bir ek almadan isim, sıfat ve fiil görevinde kullanılabilir.⁴ Örnek: *a model teacher* (örnek öğretmen), *a model wife* (örnek eş) örneklerinde sıfat; *western model* (batı modeli), *mathematical model* (matematiksel model) örneklerinde isim; *the original figure was modelled by Landseer* (Orijinal figür Landseer tarafından modellenmiştir.) cümlesinde ise fiil görevindedir.

Berke Vardar başkanlığında hazırlanan *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*'nde *conversion* terimi *evrişim* şeklinde Türkçeye çevrilmiş ve aşağıdaki açıklama yapılmıştır:

*Evrişim: (Alm: Konversion, Fr. Conversion, İng. Conversion) Dilbilgisel anlambilimler aracılığıyla bir dilbilgisel ulamın bir başka dilbilgisel ulama dönüşmesi. Örneğin, yapı sözcüğüne -sal anlambiliminin eklenmesi sonucu gerçekleşen evrişimle yapısal elde edilir.*⁵

Vardar'ın tanımına ve verdiği örneğe göre *evrişim* (fonksiyon değiştirme), kelime türetme yöntemine benzemektedir. Ancak yukarıda David Crystal ve Edward Finegan'ın tanımlarına dayanarak

¹ Edward Finegan, *Language*, Harcourt Brace & Company 1994, s. 99.

² David Crystal, *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*, Blackwell 1991, s. 83.

³ a. g. e

⁴ Edward Finegan, a.g.e. s.100.

⁵ Berke Vardar, *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, ABC Yay., s.101.

verdiğim bilgilere bakılırsa *fonksiyon değiştirme*'nin (conversion ya da functional shift), kelimenin herhangi bir yapı değişikliğine uğramadan sözcük türünün değişmesi olayı olduğu anlaşılır. Vardar'ın örneğinde kelimenin ek alarak sözcük türünü değiştirdiği görülmektedir.

2. Türkiye Türkçesinde Sözcük Türlerinin Değişikliğe Uğraması

Türkçede de bazı kelimeler, şekil değişikliği olmaksızın fonksiyon değişikliğine uğramaktadır. Özellikle sıfatlar, çoğu zaman zarf olarak da kullanılmaktadır. Örnek: *adam güzel konuştu* cümlesinde *güzel* zarf iken aynı kelime, *güzel çiçeklerden bir demet aldı* cümlesinde sıfattır. *Çocuk hızlı koşuyor* ve *hızlı arabalar çok satılıyor* cümlelerinde de *hızlı* zarf ve sıfat görevindedir.

Aynı şekilde, bazı sıfatlar isim (bunun tam tersini söylemek de mümkündür) olarak da kullanılmaktadır. Örnek : *alt geçit*, *masanın altı*; *iç taraf*, *odanın içi*, *iyi adam*, *adamin iyisi* vb. Engin Uzun, *Ali iyi konuşur*, *iyi insanlar çok yaşamaz*, *iyiyi kötüden ayırmak zordur*, *sınav gerçekten iyiydi* cümlelerindeki *iyi* kelimesinin türlerinin farklı olduğunu, bu sebeple de bu tip kelimelerin *çok-türlü sözcükler* şeklinde adlandırılması gerektiğini belirtir.⁶

Ayrıca Türkçede yapım ya da çekim eklerinden birini almış olan bazı kelimeler de birden fazla sözcük türüne dahil edilebilmektedir. Örneğin iyelik ekini almış bir kelime, sıfat olarak; çekimli bir fiil, zarf olarak kullanılabilir. Bu tip fonksiyon değişiklikleri hem art zamanlı hem de eş zamanlı olarak ortaya çıkmaktadır. Biz bu çalışmamızda, *eş zamanlı* ortaya çıkan sözcük türü değişikliklerini başka bir yazımıza bırakarak, sadece *art zamanlı* değişiklikler üzerinde duracağız.

2.1. Art Zamanlı Sözcük Türü Değişiklikleri

Türkçede bazı kelimelerin zaman içinde anlam genişlemesi, anlam daralması, anlam kötüleşmesi ya da anlam iyileşmesi gibi birtakım anlam değişmelerine uğramasında olduğu gibi, bazı kelimelerde de zamanlı sözcük türü değişiklikleri ortaya çıkmaktadır. Kelimelerin art zamanlı olarak tür değişikliğine uğraması, daha çok

⁶ Engin Uzun, *Dilbilgisinin Temel Kavramları*, Ankara 1998, s. 48.

eklerin kalıplaşması sonucunda meydana gelmektedir. Yeri gelmişken, Türkçede ek kalıplaşmaları ile ilgili *Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları*⁷ ve *Türk Dilinde Edatlar*⁸ adlı çalışmaların Türkçenin yapı ve köken bilgisi bakımından önemli olduğunu belirtelim. Biz de yazımızda, adı geçen çalışmalarda olduğu gibi, tür değişikliğine uğramış kelimelerin tarihî dönemlerde nasıl kullanıldığını göstermek için metinlerden örnekler vereceğiz. Bu kullanımları, günümüz Türkçesiyle karşılaştıracamız. Konuyu ses, şekil ve söz varlığı açısından değerlendireceğiz. Acaba başka dillerde olduğu gibi, *fonksiyon değiştirme* Türkçede de söz varlığını genişletme⁹ ya da *yeni sözcük*¹⁰ (neolojizm) kazanma yöntemi midir?

Türkçede art zamanlı sözcük türü değişikliklerini kalıplaşan eklere göre tasnif etmek mümkündür.

2.1.1. Zarf-fiil Eklerinin Kalıplaşmasıyla Ortaya Çıkan Değişiklikler

Öte

DLT de *tamga suwı taşra çıkıp tağığ öter / artuçları tegre önüp tizgin yeter* (Bu suyun kolu dışarıya çıkararak dağı geçer; çevresinde at dizginini gibi sıra sıra ardıc yetişir.)¹¹ dizelerinde; *Kutadgu Bilig*'de *tiriglik uçuqtı yağudı ölüm / ölümke itig yok ya ötgü yolum*¹² (hayat nihayet sonuna geldi, ölüm yaklaştı; ölüme karşı bir çare olmadığı gibi, ondan kurtulacak bir yol da yoktur.)¹³ beytinde; *Nehcü'l-Feradis*'te "*Heç kimerse anı qoparmaqqa küçi yetmedi. Balta tağı ötmedi erse, barduq.....*"¹⁴ cümlesinde görüldüğü gibi "geçmek"

⁷ Zeynep Korkmaz, *Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları*, TDK Yay., Ankara 1994.

⁸ Necmettin Hacıeminoğlu, *Türk Dilinde Edatlar*, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., İstanbul 1992.

⁹ Edward Finegan, *Language*, Harcourt Brace & Company 1994, s. 99. Adı verilen kaynakta Finegan, bu yöntele, İngilizce gibi bazı dillerin söz varlığının zenginleştirildiğini belirtmektedir.

¹⁰ Berke Vardar, *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, ABC Yay., s.231.

¹¹ Besim Atalay, *Divanü Lügati't-Türk Tercümesi I*, TDK. Yay., Ankara 1985, s. 424.

¹² Reşit Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig I Metin*, TDK. Yay., 1974, s. 560.

¹³ Reşit Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig II Çeviri*, TTK. Yay., Ankara 1988, s.403.

¹⁴ Janos Eckmann, *Nehcü'l-Feradis*, TDK. Yay., Ankara 1995, s. 22.

anlamındaki kelimenin kökü fiildir. *Öter*, *ötmedi* şekillerinde çekimli bir fiildir. *ötgü* ise fiilden isim yapım ekiyle elde edilmiştir.

Eski Anadolu Türkçesindeki kullanımını şu örneklerdeki gibidir:

*Harâmî gözlerün dâyim elinde oğ u ya vü tîr / Gönül kalkanını
karşu şodum anı öter derler (s.52), Sözi demrenlü oğ gibi şasûduñ /
Öte geçdi etümden süñügümden (s.153)¹⁵*

*Tan ötdi, gün doğdı (s.130), öte yazıdan yabandan bir adlu
konuğ gelse (s.77), Dedem Korçut öteden berü geldi (s.125), öteki
kara şağun bir yanında alnı başı balçır bir er gördüm (s.202)¹⁶*

Yukarıdaki örneklerde kelimenin hem çekimli fiil (*öter*, *ötdi*) hâli hem de kalıplaşmış zarf-fiil eki -A'yı (*öt-e*, *öt-e+den*, *öt-e+ki*) almış şekli bulunmaktadır. Zarf-fiil eki alan kelime isim (*öte+den*) ya da sıfat (*öteki kara dağ*) olarak kullanılmaktadır. Tıpkı Eski Anadolu Türkçesinde olduğu gibi, Türkiye Türkçesinde de bu kelimenin zarf değil de sıfat ya da isim olarak kullanıldığı görülmektedir. Örnek: *Öte taraf, ırmağın ötesi*. Türkiye Türkçesinde, kelimenin fiil şekli bugün kullanılmamaktadır. Bu durumda, zarf-fiil eki almış bir kelime herhangi bir şekil değişikliğine uğramadan sıfat ve isim özelliği kazanmıştır.

Göre

Eski Anadolu Türkçesi dönemine ait eserlerden alınan şu örneklerde *göre* kelimesinin zarf olduğu açıktır. *Göreturur her ne kılsavuz günâh / Ger kılavuz ol günâha bir kez ah¹⁷, dönerken dağdan bir gün ovayı / göredüştü gözü bir aşınâyı* (birdenbire görmek, tesadüf etmek anlamında)¹⁸, *eşek at yanında koşulsa, göre / huy alır huyundan ol göre göre* (birinci mısradaki istek kipi, ikinci mısradaki zarf-fiil eki)¹⁹. İlk iki örnekteki -e bugün de tasvirî fiillerde kullanılan zarf-fiil ekidir. Son örnekte ise zarf eki almış kelimenin ikilemeli kullanımı

¹⁵ Mustafa Canpolat, *Mecmuatü'n-Nezair*, TDK Yay., Ankara 1995.

¹⁶ Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, TDK. Yay., Ankara 1997

¹⁷ *Tarama Sözlüğü III*, TDK. Yay., Ankara 1971, s.1772

¹⁸ a.g.e.

¹⁹ a.g.e.

görülmektedir. Bu ikilemeli örnek, kelimenin bugünkü kullanımıyla aynıdır. Örnek: *Göz göre göre hata yapmana izin veremem.*

Göre kelimesinin *gör-* fiil köküne *-A* zarf-fiil ekinin getirilmesiyle yapıldığı açıktır. Zarf-fiil ekinin kalıplaşmasıyla kelime bugün edat olarak kullanılabilir. Muharrem Ergin, kelimeyi hâl fonksiyonunda son çekim edatı olarak değerlendirmektedir.²⁰ Örnek: *Bana göre anlatılanlar doğru değil, duyduğuma göre gidiyormuşsun.* Bu örneklerde de anlamlı bir kelimenin, sözcük türü değişikliğine uğrayarak, görevli bir kelime grubuna dahil olduğu görülmektedir. Böylece kelime hem zarf hem de edat özelliği kazanmıştır.

İle

*DLT, Kutadgu Bilig'*de sadece *il asğı tile me öz asğıng tile / kişi asğınga bakma turma ile*²¹ (Memleketin faydasını kendi menfaatin ile telif et; başkasının menfaatini düşünüp, ona bağlanma.²²) dizelerinde kullanılan *ile* edatının Eski Anadolu Türkçesindeki kullanımı şöyledir:

*'Adl ü inşâf ile âreste (s.214), ol senüñ halâlülün dağı senüñ ile diñlenmişdür (s.217) amma pâdişâh olmaz illâ çeriyile çeri olmaz illâ mâl ile (s.249)*²³

*Nebât ile benât üstinde bak ol sun'-ı Yezdâna/ Zamân ile zemîn içinde gör ol vech-i Rahmânî (s.24), Müdâm iç bir yañağı gül nigâr ile gülistânda / Ki karşıña kıla her dem yañaqlarla gül-efşâni (s.27)*²⁴

*Dilek ile bir oğul güç ile buldum (s.87), kar ile yağmur didüğün leşkerüñdür (s.100), Ayişe ile Fâtımanuñ nigâhı su (s.101)*²⁵

Bugün de *seninle gelmeyeceğim, Ahmet ile Mehmet dün seni sordu* örneklerinde olduğu gibi edat ve bağlaç olarak kullanılan bu

²⁰ Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, Boğaziçi Yay., İstanbul 1986 (15. Baskı), s. 371.

²¹ Reşit Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig I Metin*, TDK. Yay., 1974, s.550.

²² Reşit Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig II Çeviri*, TTK. Yay., Ankara 1988 s.397.

²³ Zeynep Korkmaz, *Marzuban-name Tercümesi*, DTCF Yay., Ankara 1973.

²⁴ Mustafa Canpolat, *Mecmuatü'n-Nezair*, TDK Yay., Ankara 1995.

²⁵ Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, TDK. Yay., Ankara 1997.

kelime, *il-* fiil köküne *-A* zarf-fiil ekinin getirilmesiyle yapılmıştır.²⁶ Sözcük türü bakımından zarf olan bir kelime zaman içinde tür değişikliğine uğrayarak, edat ve bağlaç olarak kullanılmaya başlamıştır.

Takı / Dakı

Kelime, *Divan*'da *adı seni kız bodı anıñ tal / yaylır anıñ artuçı burnı takı kıwal* (Kız seni yordu, onun boyu dal gibi; iki yana ardıç gibi sarılır, burnu da düzgündür.)²⁷ dizelerindeki gibi kullanılmaktadır. *Kutadgu Bilig*'de ise şöyle geçmektedir: *taķı munda yigrek bilig sözlemiş / tükkel bolsa ni' met tüker yaş timiş*²⁸ (Yine bu hususta bilginin daha iyi bir sözü vardır: -Nimet tam olursa insanın ömrü tükenir- der.²⁹)

Kelimenin, Eski Anadolu Türkçesindeki kullanımı şöyledir. *Yusuf eydür dönmezem Tañrı hakı / Vururam bunların ile ben dahi, şol yüz ki bana gösterdin, gel bunları daķı göster, güneşden dahi rüşendir zâmirin / kayurma çünkü haķ'dır destgirin*.³⁰

Eski Türkçeden beri bağlaç olarak kullanılan bu kelime *artık gelse dahi beni bulamaz, bunu ben dahi bilmiyorum* örneklerinde görüldüğü üzere, bugün *dahi* şeklini almıştır ve genellikle *bile* ya da *de* bağlacıyla aynı anlamda kullanılmaktadır. Kelimenin *tak-* fiil köküne *-I* zarf fiilin ekinin getirilmesi ve bu ekin zamanla kalıplaşması sonucunda bağlaç olarak kullanılması, *takı* ya da *dakı* şekillerinde daha açık görülmektedir. Bugün *takıver-* tasvirî birleşik fiilinde de zarf-fiil ekinin ortaya çıktığı görülmektedir. Sonuç olarak, zarf görevindeki anlamlı bir kelime, *-I* zarf-fiil ekinin kalıplaşmasıyla, görevli bir kelime yani bağlaç özelliği kazanmıştır.

²⁶ Tahsin Banguoğlu, *Dil Bahisleri*, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul 1987, s. 67.

²⁷ Besim Atalay, *Divanü Lügati't- Türk Tercümesi I*, TDK. Yay., Ankara 1985, s. 412.

²⁸ Reşit Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig I Metin*, TDK. Yay., 1974, s. 122.

²⁹ Reşit Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig II Çeviri*, TTK. Yay., Ankara 1988, s. 86.

³⁰ *Tarama Sözlüğü II*, TDK. Yay., Ankara 1971, s.970

Diye

Kelime *Kutadgu Bilig*'de ve *Nehcü'l-Feradis*'te, *ti-* fiil köküne *-p* zarf-fiil ekinin getirilmesiyle yapılmış olan *tip* şeklinde geçmektedir. Örnek: *mangar tegdi mundağ biliglig sözi / tamudın yıpar tip tamuluk özi*³¹ (Bilgili bir insanın onun hakkında şöyle dediğini duydum: Kendisi cehennemlik iken cehennem azabından kurtuldu.³²), *Peygambâr 'as başı birle işârat kıldı kim ezgil tēp*³³. Yunus Emre'nin *şol cennetin ırmakları / akar Allah deyü deyü* mısralarında görüldüğü gibi Eski Anadolu Türkçesinde *deyü / diyü* şeklinde karşımıza çıkmaktadır. *Diye* edatının *sen getirdin beni gel diye diye* örneğinde olduğu gibi hem ikilemeli kullanımı hem de *bu hummalı yolun duraklarında / sen varsın diye beklemekteyim* örneğinde olduğu gibi tek başına kullanımı, anlam bakımından daha çok sebep gösterdiği için cümlede, yüklemi niteleyen zarf görevindedir.

Muharrem Ergin kelimeyi açıklarken, *di-*'den gerindiumdur diyerek "Son zamanlarda edatlaşmış olup vokal gerindiumlarının tek başına kullanımdan düşmesiyle edat durumuna geçmiştir denebilir." şeklinde bir bilgi vermekte³⁴ ve kelimeyi sebep fonksiyonunda son çekim edatı olarak değerlendirmektedir.

Ötürü

Kelime, Eski Türkçede *küçedükünde ötkürü* (güçlendiğinden ötürü), *kaşımağıntın ötkürü* (kavuştuğundan ötürü)³⁵ şeklinde geçmektedir. *Nehcü'l-Feradis*'te orta hecedeki dar ünlünün düşmesiyle *ötrü* biçimi de görülmektedir. Örnek: *ol cihatdın ötrü kargadı (s.11), bu sebebdin ötrü Haq te'âlâ Umm-i Cemilke hammâlatu'l-htaşab tedi tep (s.13)*³⁶.

³¹ Reşit Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig I Metin*, TDK. Yay., 1974, s. 44.

³² Reşit Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig II Çeviri*, TTK. Yay., Ankara 1988, s.32

³³ Janos Eckmann, *Nehcü'l-Feradis*, TDK. Yay., Ankara 1995, s. 66.

³⁴ Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, Boğaziçi Yay., İstanbul 1986 (15. baskı), s. 349.

³⁵ A. von. Gabain, *Eski Türkçenin Grameri* (çev. Mehmet Akalın), TDK. Yay., Ankara 1988, s.94.

³⁶ Janos Eckmann, *Nehcü'l-Feradis*, TDK. Yay., Ankara 1995, s. 66.

Kutadgu Bilig'de de aynı şekli görmekteyiz: *bilig ma'nisini bil negü tir bilig / bilig bilse ötrü yırar erde ig* (Bilginin manasını bil; bak, bilgi ne der; bilgiyi bilen insandan hastalık uzaklaşır.), *uğuş bolsa erke kör asğı öküş / bilig bilse ötrü bolur er küsüş (s.32)*³⁷ (Anlayışın insana faydası çok olur; insan bilirse aziz olur (s.23))³⁸

Bu konuda ayrıntılı bilgi veren Korkmaz, *öt-* (geç-) fiil köküne -*GUr* çatı ekinin getirildiğini söyler³⁹. Sondaki -*ü* ise zarf-fiil ekidir.

Eski Anadolu Türkçesinde kullanımı şu örneklerdeki gibidir:

*İhtiyâtdan ötrü didüm (s.256), gögercin degül kim tavkından ötürü kaır ide (s.240)*⁴⁰

*Kıyâs eyle kim nice oldı güvenç /Ki bir incüden ötrü irkildi genc (s.566)*⁴¹

*Bu kadar nesneden ötüri niye saht olursız (s.129), bir kıızdan ötüri ölmek nolur didiler (s. 189), bir suçdan ötüri dergâhdan sürdüñ (s.204)*⁴²

Bugün de sonunda biz bu hareketimizden *ötürü on bir ay hapse mahkûm olduk* örneğinde olduğu gibi, *öt-* fiil köküne getirilmiş -*GUr* çatı eki ile -*U* zarf-fiil ekinin kalıplaşması sonucunda, şekil bakımından aslında zarf olan kelime, edat olarak kullanılmaktadır.

2.1.2. İyelik Ekinin Kalıplaşmasıyla Ortaya Çıkan Değişiklikler

Gibi

Eski Türkçenin Grameri'nde *kip* kelimesinin anlamı "misal" olarak verilmiştir.⁴³

³⁷ Reşit Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig I Metin*, TDK. Yay., 1974.

³⁸ Reşit Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig II Çeviri*, TTK. Yay., Ankara 1988.

³⁹ Zeynep Korkmaz, *Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları*, TDK Yay., Ankara 1994, s.64.

⁴⁰ Zeynep Korkmaz, *Marzuban-name Tercümesi*, DTCF Yay., Ankara 1973.

⁴¹ Cem Dilçin, *Süheyl ü Nev-Bahar*, TDK. Yay., Ankara 1991.

⁴² Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, TDK. Yay., Ankara 1997.

⁴³ A. von. Gabain, *Eski Türkçenin Grameri* (çev. Mehmet Akalın), TDK.

DLT'de *kerpiç kipi* (Kerpiç kalıbı) ve *bu er anıñ kipi* (bu adam onun gibidir, onun öğürüdür.) örneklerindeki gibi "kalıp, birşeyin kalıbı, benzer"⁴⁴ anlamlarıyla kullanılmıştır. Kutadgu Bilig'de, *süzük can kepi bu kara yir tuğı / kara yir kep örtür ay kılkı ağı*⁴⁵ (Bu duru canın kalıbı olan vücut bu kara toprak için tıkaçtır; ey gönlünde hazineler taşıyan insan kara toprak bunlar ile dolar⁴⁶) mısralarında geçen bu kelime "kalıp, vücut, forma"⁴⁷ diye anlamlandırılmıştır. Örnekten de anlaşılacağı üzere *kepi* kelimesinde üçüncü tekil şahıs eki kalıplaşmamıştır ve kelime bu hâliyle isim görevindedir. Kelimenin diğer Türk lehçelerindeki kullanımları için *Türk Dilinde Edatlar* adlı çalışmaya bakılabilir.

Ancak Eski Anadolu Türkçesi döneminde, üçüncü tekil şahıs iyelik ekinin kalıplaştığını ve kelimenin *gibi* ya da *bigi* şeklinde edat, daha doğru bir ifadeyle benzetme edatı, olarak kullanıldığını görmekteyiz. Örnek :

*Anuñ gibi iş işlemege utanurdı (s.269), bülbül gibi anuñ 'ışkı dâsitânın okurlardı (s.240)*⁴⁸

*Ŧolupdur bağ u mihriile ki düşdi bâd-ı gerdâna / Urupdur mâh-ı nev gibi şukufe çarhı cevânî*⁴⁹

*Ocağuña bunuñ kibi 'avrat gelmesün (s.77), depe gibi et yığ göl gibi kıımız sağdur (s.80)*⁵⁰

Bugün de kelime edat olarak kullanılmaktadır. Örnek: *ana gibi yar olmaz./ İstanbul gibi diyar. Türkçe Sözlük'te* kelimenin hem *gibi* hem de *gibisi* şeklinde yer alması, ilk iyelik ekinin kalıplaştığını göstermektedir. Bu durumda, *gibi* kelimesinin ek kalıplaşması

Yay., Ankara 1988, s. 281.

⁴⁴ Besim Atalay, *Divanü Lügati't-Türk Tercümesi III*, TDK Yay., Ankara 1992, s.119.

⁴⁵ Reşit Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig I Metin*, TDK. Yay., 1974, s. 539.

⁴⁶ Reşit Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig II Çeviri*, TTK. Yay., Ankara 1988, s.389.

⁴⁷ Reşit Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig III İndeks*, TKAE Yay., İstanbul 1979, s.239.

⁴⁸ Zeynep Korkmaz, *Marzuban-name*, DTCF Yay., Ankara 1973.

⁴⁹ Mustafa Canpolat, *Mecmuatü'n-Nezair*, TDK Yay., Ankara 1995, s.24.

⁵⁰ Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, TDK. Yay., Ankara 1997

sonucunda isimken edat olduğunu, *anlamlı* bir kelimeyken *görevli* kelimeler grubuna geçtiğini söyleyebiliriz.

Türkçede sık kullanılan Arapça kökenli bazı kelimeler de üçüncü tekil şahıs iyelik ekinin kalıplaşması sonucunda sözcük türü bakımından değişikliğe uğramıştır.

Gayri

Arapça kökenli *gayr* kelimesine Türkçe üçüncü tekil şahıs iyelik eki *-İ*'nin getirilmesiyle yapılmış bir kelimedir. Bugün kalıplaşmış olarak kabul edilen *-i* ekinin iyelik eki olduğu Ş. Sami'den aldığımız şu örneklerde daha açık görülmektedir: "*Gördüğümüzün gayri bir adam, onun gayri*". Ş. Sami *gayr* kelimesini açıklarken "*lisanımızda ekseriya galat olarak sonunda bir i ile kullanılır.*" şeklinde bir bilgi vermektedir. Kelime, her iki örnekte de belirtili isim tamlamasının tamlanan yani iyelik ekini alan ögesi durumundadır. Bugün Türkçede bu tip örnekleri göremiyoruz. Ancak *bundan gayri, senden gayri* gibi kullanımları bugün de mevcuttur. Bu iki örnekte de kelimenin, *-DAn* çıkma durum ekiyle yapılmış bir isim tamlamasının tamlanan ögesi olduğu açıktır. Bilindiği gibi Türkçede, belirtili isim tamlamalarında kullanılan *-(n)In* genetif ekinin yerine *-DAn* çıkma durum eki, çoğu zaman *-Ar* çoğul ekiyle birlikte, kullanılmaktadır. Örnek: *Bundan sonrası beni ilgilendirmez, gelenlerden üçü benim de arkadaşımdı.*

Kelimenin kalıplaşmış üçüncü tekil şahıs iyelik ekini almış hâli, bazı cümlelerde "artık" anlamında zarf olarak da kullanılmaktadır. Örnek: *gayri dayanmam ben bu hasrete.* Böylece Arapça isim olan bir kelime, Türkçe üçüncü tekil şahıs iyelik ekinin kalıplaşmasıyla birlikte zarf özelliği kazanmıştır.

Bazı

Ş. Sami *ba'z* maddesini açıklarken, kelimenin Türkçedeki kullanımının Arapçadakinden farklı olduğu belirtir ve "*galat olarak bazı gibi kullanılıp bazısı, bazıları denilir.*" şeklinde bir bilgi verir. *kimisi, birisi hep(i)si* örneklerinde görüldüğü gibi *bazısı* şeklinde de ek yığılması vardır. Bu tip kullanımlar da üçüncü tekil şahıs iyelik eki *-i*'nin kalıplaştığını göstermektedir. Bilindiği gibi Türkçede iyelik eki

alan kelimeler sıfat olarak kullanılmazlar⁵¹. Ancak *bazı* kelimesi, üçüncü tekil şahıs iyelik ekini almış olmasına rağmen, sıfat tamlamalarının tamlayan yani sıfat ögesi olmaktadır. Örnek: *bazı insanlar, bazı günler*. Bu durumda, Arapça isim olan *ba'z* kelimesine eklenen Türkçe üçüncü tekil şahıs iyelik ekinin kalıplaşmasıyla, kelimenin sıfat özelliği kazandığını söyleyebiliriz.

2.1.3. Çatı Eklerinin Kalıplaşmasıyla Ortaya Çıkan Değişiklikler

Sakin

DLT'de, *Bulmuş nenğin̄ sewersen / Akrun anğar sewingil / Barmış nenğin̄ sakınma / Azrak anğar öküngil* (Eldeki mala sevinirsin, ona az sevin; giden mala acıma, ona çok pişman olma)⁵²; *Kutadgu Bilig*'de ise *sözün kesti ança saqındı turup / aqıttı közün yaş kör oğlın körüp*⁵³ (Sözünü kesti ve bir müddet durup düşündü; fakat oğlunu görünce, tekrar gözünü yaş bürüdü.⁵⁴) şeklinde geçen *sakin*-fiilinde *-(ı)n-* dönüşlülük çatı ekinin bulunduğu açıktır.

Nehcü'l-Feradis'te de kelimenin çekimli bir fiil olarak çok sık kullanıldığını görmekteyiz: *Tanrıdım qorqıl taqı hōcangqa edgü saqınğıl* (s.84), *men seni andağ saqındım kim* (s.31), *bu er andağ saqındı kim* (s. 226) *meni kecâba içinde turur tep saqınmışlar* (s.288)⁵⁵

Kelime, Eski Anadolu Türkçesinde "esirgemek, sakınmak" anlamında ve kullanımı şu örneklerdeki gibidir:

Yiyesi vaqtında saqınalar ki tizcek sirayet itmeye (s.215), *birkaç kişiden dağı saqınmak gerekdür* (s.232)⁵⁶

⁵¹ *okuduğum kitap, yazdığım mektup* örneklerinde olduğu gibi iyelik ekleriyle birlikte kullanılan sıfat-fiil ekleri bu değerlendirmenin dışındadır. Ayrıca, *Güzelim Anabelle, camım İstanbul, ertesi gün* gibi istisna örneklerde sıfatların iyelik eki aldığı görülmektedir.

⁵² Besim Atalay, *Divanü Lügati't-Türk Tercümesi III*, TDK. Yay., Ankara 1985, s. 361.

⁵³ Reşit Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig I Metin*, TDK. Yay., 1974, s. 133.

⁵⁴ Reşit Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig II Çeviri*, TTK. Yay., Ankara 1988, s. 94.

⁵⁵ Janos Eckmann, *Nehcü'l-Feradis*, TDK. Yay., Ankara 1995, s. 127.

⁵⁶ Zeynep Korkmaz, *Marzuban-name Tercümesi*, DTCF Yay., Ankara 1973.

*Şanma senden şakınam cân u cihânı ‘âşıkâ / Sehdür yolında
ma‘şûkuñ baş u cân oynamak (s. 189) Bu resme gözde vü dilde
olalıdan şakınuram / Ben ol devletlü dildârı yavuz gözden yavuz
dilden (s. 63)⁵⁷*

*Eger seni görmeseyidüm lâyıķ / şakınayidüm tâc u tahtı bayıķ
(s.230), Bunu niçe senden şakınur idüm / Bañıl adını hem daķınur
idüm (s.230)⁵⁸*

Yukarıdaki örneklerde de kelimenin çekimli fiil olarak kullanıldığı görülmektedir. Ancak bazı örneklerde müstakil bir fiil olmaktan ziyade, fiili niteleyen bir zarf durumundadır. Örnek: *biz di sözü söyleyicek ben deme / Siz di şahın yañluben sen deme⁵⁹*. Bugün de *Sakın bir söz söyleme / Yüzüme bakma sakın* dizelerinde olduğu gibi kelime, çatı ekinin kalıplaşmasıyla, başka bir fiili niteleyen zarf görevinde kullanılmaktadır. Ancak kullanım sıklığı az olmakla birlikte, kelimenin çekimli bir fiil olduğu da görülmektedir. Örnek : *Bunu yapmaktan sakınmalısın*. Örneklerden de anlaşılacağı üzere kalıplaşmış bir çatı eki alan ve emir kipinin ikinci şahsıyla çekimlenmiş olan fiil, zarf özelliği kazanmıştır.

2.1.4. -IA Zarf Ekinin Kalıplaşmasıyla Ortaya Çıkan Değişiklikler

Bile

Eski Türkçede, *içim kağan birle süledimiz* (baba kardeşimi kağanla birlikte askere sevk ettik), *sizni birle* (sizinle)⁶⁰ örneklerinde olduğu gibi son çekim edatı olarak kullanılmaktadır. Kelimenin aynı dönemde *bilen* şekli de mevcuttur. *Uçı bilen⁶¹* örneğinde, ilk hecenin sonundaki sızcı *r* ünsüzü düşmüştür. *Kutadgu Bilig*' de *bilig birle sözle kamuğ sözni sen / biligin bedük bil kamuğ özni sen* (Sen her sözünü bilgi ile söyle; herkesin bilgi ile büyük olduğunu bil), *biligsiz*

⁵⁷ Mustafa Canpolat, *Mecmuatü'n-Nezair*, TDK Yay., Ankara 1995.

⁵⁸ Cem Dilçin, *Süheyl ü Nev-Bahar*, TDK. Yay., Ankara 1991.

⁵⁹ *Tarama Sözlüğü V*, TDK. Yay., Ankara 1971, s.3250.

⁶⁰ A. Von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri* (çev. Mehmet Akalın), TDK Yay., Ankara 1988, s. 93

⁶¹ a.g.e. s.96.

*bile hiç sözüüm yok mening / ay bilge özüm uş tapuğçı sening*⁶² (Benim bilgisiz ile hiçbir sözüüm yoktur; işte ben senin kulunum.⁶³) örneklerinde görüldüğü gibi kelimenin hem *birle* hem de *bile* şekli bulunmaktadır. *Nehcü'l-Feradis*'te de *birle* şekli çok kullanılmışken, *bile* üç yerde geçmektedir.⁶⁴ Muharrem Ergin⁶⁵ ve Necmettin Hacıeminoğlu⁶⁶ gibi dilciler bu kelimenin *bir+ile* şeklinde iki kelimenin birleşmesiyle oluştuğu söylemektedirler. Hacıeminoğlu, *birile* şeklindeki yazımın *bunuñ birile mehâbeti âlemi tutmuşdı* (340-4) örneğinde olduğu gibi *Tazarrunâme*'de geçtiğini belirtmektedir. Gabain ise bu kelimeyi *bir+i-l-e* şeklinde eklerine ayırmaktadır.⁶⁷ Ancak, Zafer Önler *birle* kelimesindeki *-lA*'nın zarf eki olduğunu ve eski Türkçeden beri kullanıldığını belirtmektedir⁶⁸. Önler, bu ekin *tünle* (geceleyin), *kurla* (defa, kez), *katla* (defa, kez), *tirigle* (hayatta, sağken) örneklerinin yanında yaygın olarak *birle*, *ikile*, *üçle*, *törtle altıla* örneklerinde olduğu gibi sayı adlarıyla birlikte kullanıldığını söylemektedir. Ekin kullanımıyla ilgili daha ayrıntılı bilgiler için *Tarama Sözlüğü*'nün *ekler* cildi ve Marcel Erdal'ın *Old Turkic Word Formation* adlı kitabına bakılabilir.

Kelime, Eski Anadolu Türkçesinde şu örneklerde olduğu gibi kullanılmaktadır:

Bunuñıla bile varmağ yigrekdür (s.208), *şimdi ben dağı ittifâklarında bile olam* (s.242)⁶⁹

Tutarlar idi vü bezerler idi / Tapusunda bile gezerler idi (s.205), *Sunup dizine aldı ol dem başın / Yiñi birle Süheyl sildi yaşın* (s.511)⁷⁰

⁶² Reşit Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig I Metin*, TDK Yay., 1974, s. 37.

⁶³ Reşit Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig II Çeviri*, TTK. Yay., Ankara 1988, s. 26

⁶⁴ Aysu Ata, *Nehcü'l-Feradis Dizin*, TDK Yay., Ankara 1998.

⁶⁵ Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Yay., s. 343

⁶⁶ Necmettin Hacıeminoğlu, *Türk Dilinde Edatlar*, MEB Yay., İstanbul 1992, s. 22.

⁶⁷ A. Von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri* (çev. Mehmet Akalın), TDK Yay., Ankara 1988, s. 93

⁶⁸ Zafer Önler, Türkçede *-lA* Zarf Eki, *Uluslararası Türk Dili Kongresi* (26 Eylül-1 Ekim 1992), Ankara 1996, s. 9-15.

⁶⁹ Zeynep Korkmaz, *Marzuban-name Tercümesi*, DTCF Yay., Ankara 1973.

⁷⁰ Cem Dilçin, *Süheyl ü Nev-Bahar*, TDK. Yay., Ankara 1991.

*Hasan ile Hüseyin iki kardeş bile görklü (s.75), Gaflet Koca oğlu Şemseddin kızun kardaşı Delü Karçar bile oğ atarlar idi (s.142)*⁷¹

Kelime bugün de *bir karış toprak bile bizim için önemlidir* örneğinde olduğu gibi edat olarak kullanılmaktadır. Bu durumda, *-la* zarf ekinin kalıplaşmasıyla oluşan *bile*'nin, sözcük türü bakımından değişikliğe uğrayarak edat görevinde kullanıldığı söyleyebiliriz.

2.1.5. Yapım Eklerinin Fonksiyonunu Yitirmesiyle Ortaya Çıkan Değişiklikler

Bayağı

Divanu Lügat't-Türk'te (DLT) geçen "*baya ok keldim.*" (Az önce geldim)⁷² örneğinde kelime, "demin, az önce" anlamındadır. Eski Türkçede, Tanrı'nın "*kadim*" sıfatı için kullanılan *bayat* kelimesiyle *baya* şekli arasında da ilgi vardır.

Nehcü'l-Feradis'ten alınan *bayağı maqamlarınga aşıp tursunlar (s.254)* ve *kimerse uçmağlıg bolğay tedi erse, derhâl bayağı enşârî kirdi, selâm qıldı (s.287)*⁷³ gibi örneklerde ise *baya* +*kı* şeklinde olduğu açıktır.

Eski Anadolu Türkçesinde, hem *baya* hem de *bayak (bayağ)* şekliyle kullanıldığı görülmektedir. Örnek: *baya mırlar idi, şimdi hırlamağa başlamış*⁷⁴. *Başı gitse düşer leşker ayağdan / Budur söyledığım buna bayağdan.*⁷⁵ *Süci başdayidi vü elde ayağ / Yügürü girüp geldi bir kul bayağ*⁷⁶. İkinci örnekte geçen *bayakdan* şeklinde *-ki* ekindeki ünlünün düştüğü görülmektedir. Son örnekte geçen *bayağ* şeklinin ise kafiye sebebiyle ortaya çıktığını söyleyebiliriz. Marcel Erdal, bu tip kullanımların *baya+k-* biçiminde değerlendirilemeyeceğini belirtir.⁷⁷ Bugün, kelimenin bahsedilen

⁷¹ Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, TDK. Yay., Ankara 1997.

⁷² Besim Atalay, *Divanü Lügati't-Türk Tercümesi I*, TDK Yay., Ankara 1992, s.37.

⁷³ Janos Eckmann, *Nehcü'l-Feradis*, TDK. Yay., Ankara 1995.

⁷⁴ Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, TDK. Yay., Ankara 1997, s. 179.

⁷⁵ *Tarama Sözlüğü I*, TDK. Yay., Ankara 1963, s.464.

⁷⁶ Cem Dilçin, *Süheyl ü Nev-Bahar*, TDK. Yay., Ankara 1991, s. 390.

⁷⁷ Marcel Erdal, *Old Turkic Word Formation II*, Wiesbaden 1991, s.493.

anlamı, standart Türkçede olmamakla birlikte, Gaziantep ağzında *bayahı* şekliyle yaşamaktadır. Örnek: *bu herif ba:ya:hı herif deel mi?*⁷⁸

Bazı örneklerde, üçüncü tekil şahıs iyelik ekini aldığı hâlde sıfat olarak kullanıldığı da görülmektedir. Örnek: *Heman dem ki şah çıhdı evden yine / Kızı girdi bayagısı tona*⁷⁹. Bugün böyle bir kullanıma rastlamak mümkün değildir.

Eski Anadolu Türkçesinde bu kelimenin “eskisi gibi” anlamında, zarf olarak da kullanıldığı görülmektedir. Örnek: *Cebrail eliyle sığadı, göğsü bayağı oldu. hatırıma ol günler geldi, derdim bayağı oldu*⁸⁰ örneklerinde görüldüğü gibi daha çok fiilleri niteleyen bir zarf görevindedir. Bugün de kelimenin aynı şekli *öğrenci bayağı çalışmış* cümlesinde olduğu gibi fiili niteleyen bir zarf olmasının yanında, “gerçekten, çok, oldukça, epey”⁸¹ anlamında ve sıfatları ya da zarfları derecelendiren bir zarf olarak da kullanılmaktadır. Örnek: *bayağı güzel bir çalışma, bayağı iyi okuyor.*

Bugün anlam kötüleşmesine uğrayan⁸² kelime, Eski Anadolu Türkçesinde olduğu gibi sıfat görevi yanında zarf olarak da kullanılmaktadır. Bu durumda sıfat yapım eki *-ki* ekini almış bir kelime zarf özelliği kazanmış olmaktadır.

3. Sonuç

Yukarıda, Türkçenin tarihî dönemlerine ait metinlerden alınan örnekleri göz önünde tutarak yaptığımız değerlendirmelere göre çalışmanın sonuçlarını şu şekilde sıralamak mümkündür:

1- Birçok dilde olduğu gibi Türkiye Türkçesinde de bazı kelimeler birden fazla sözcük türüne dahil olabilmektedir. Ancak, *fonksiyon değiştirme* (functional shift, conversion), İngilizce gibi bazı dillerdekinin tersine Türkçede söz varlığını genişletme ya da yeni sözcük kazanma yöntemi değildir.

⁷⁸ *Derleme Sözlüğü II*, TDK. Yay., Ankara 1993, s.575.

⁷⁹ Cem Dilçin, *Süheyl ü Nev-Bahar*, TDK. Yay., Ankara 1991, s. 342.

⁸⁰ *Derleme Sözlüğü II*, TDK. Yay., Ankara 1993, s.463.

⁸¹ *Türkçe Sözlük*, TDK Yay., Ankara 1998, s.247.

⁸² Zeynep Korkmaz, *Gramer Terimleri Sözlüğü*, TDK Yay., Ankara 1992, s.11.

2- Türkiye Türkçesinde art zamanlı sözcük türü değişmeleri ek kalıplaşması (*öte, diye, gibi, ötürü, göre, gayri, bazı, sakın, birle*) ve yapım ekinin fonksiyonunu yitirmesi (*bayağı*) sonucunda ortaya çıkmaktadır.

3- Türkçedeki görevli kelimelerin çoğu, *fonksiyon değiştirme* (functional shift, conversion) sonunda sözcük türünü değiştirmiş anlamlı kelimelerdir.

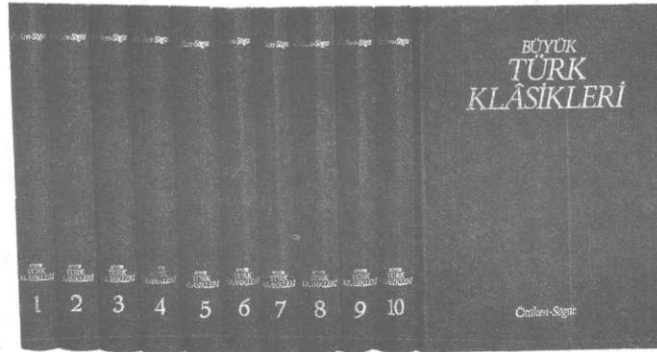
4- Üçüncü maddeye bağlı olarak Türkçede önce anlamlı kelimelerin bulunduğunu, görevli kelimelerin sonradan ortaya çıktığını söyleyebiliriz.

5- Emir kipi ikinci tekil şahsıyla çekimlenmiş bir kelime (*sakın*) tür değişikliğine uğramıştır.

6- *-A, -I* gibi tek heceli zarf-fiil ekleri ve üçüncü tekil şahıs iyelik eki *-(s)I* kalıplaşmaya yatkındır.

BÜYÜK TÜRK KLÂSİKLERİ

TEK BAŞINA BİR KÜTÜPHANE; Ansiklopedik ebad, 12 büyük cilt, birinci kalite kağıda temiz baskı.

Büyük Türk Klâsikleri
Destanlar çağından günümüze kadar
Türk Dili'nin en büyük antolojisidir.

900'e yakın şair ve yazarımızın biyografileri
ile eserlerinden örnekler, açıklamalar.

Gazavât-nâmeler, seyahat-nâmeler,
halk hikâyeleri, fetvâlar, fermânlar:
Halk şiiri, tekke şiiri, dîvân şiiri,
muhtelif dönemlere âit nazım ve nesir
örnekleri: şiir ve nesirdeki son akımlar
ve bunların tahlil ve değerlendirmeleri.

Asır asır Türk tarihi, Türk medeniyeti
ve müesseseleri hakkında yorumlar,
değerlendirmeler.

Edebî şahsiyetlerin biyografileri
hakkında ilmi bibliyografyalar; edebiyat
tarihimizin muhtelif dönemlerine
dâir umûmî bibliyografyalar...

Türkiye dışındaki Türk Dünyası'nın
edebî mahsûlleri ve genel olarak
edebiyatları hakkında bilgiler,
örnekler, açıklamalar...

Türk Edebiyatındaki özel terimlerle
ilgili olarak orjinal "Özel Terimler ve
Adlar Sözlüğü"...

Eski metin örnekleri, bunların yeni
harflere çevrilmiş şekilleri ve
günümüz Türkçesiyle açıklamalar...

*Büyük Türk Klâsikleri, Tebliğler Dergisi'nin 21 Eylül 1987 tarihli 2243 sayılı nüshasında
"Bütün Orta Öğretim Öğretmen ve Öğrencilerine" tavsiye edilmiştir.*

Büyük Türk Klâsikleri Türk Dili'nin
asır asır gelişme seyrini bir çırpıda gözler
önüne seren kaynak bir eserdir.

Eser, muhtelif Türk üniversitelerindeki öğretim üyeleri
tarafından uzmanlık sahalarna göre hazırlanmıştır.

**Başlangıcından XIII. Yüzyıla Kadar
Türk Nazım ve Nesri:**

Prof. Dr. Ahmet Bican Erçilasun

XIII-XIV-XV. Yüzyıllar Dîvân Nazım ve Nesri:

Prof. Fahri İz - Prof. Dr. Günay Kut.

XIV.-XX. Yüzyıllar Tekke Edebiyatı:

Yrd.Doç. Dr. Abdullah Uçman

**XIII-XIV. Yüzyıllar Harzem, Memlük,
Kıpçak ve Kuman Sahaları:**

Doç. Dr. Halil Ersoylu

XV.-XVI. Yüzyıllar Çagatay Edebiyatı:

Prof. Dr. Kemal Eraslan

XVI ve XVIII. Yüzyıllar Dîvân Nazım ve Nesri:

Prof. Dr. Haluk İpekten - Doç. Dr. Mustafa İsen -

Dr. Turgut Karabey - Dr. Metin Akkuş.

XVI. - XX. Yüzyıllar Saz Şairleri:

Prof. Dr. Saim Sakaçoğlu

XVII. Yüzyıl Dîvân Nazım ve Nesri:

Prof. Dr. Hüseyin Ayan - Doç. Dr. Gönül Ayan -

Dr. Hamit Bilen Burmaoğlu

XIX. Yüzyıl Dîvân Nazım ve Nesri:

Prof. Dr. İsmail Ünver

Tanzimât Dönemi Nazım ve Nesri:

Prof. Dr. İsmail Parlatur

Servet-i Fûhûn Nazım ve Nesri:

Doç. Dr. Bilge Erçilasun

XX. Yüzyıl Nazım ve Nesri:

Prof. Dr. Örfan Okay - Prof. Dr. Şerif Aktaş

Şairler ve Yazarların Listesi.

Asır Asır Türk Tarihi ve Türk Medeniyeti

Üzerine Düşünceler

Nevzat Köseoğlu

Ö T Ü K E N N E Ş R İ Y A T A . Ş .
Tel.:0212 • 251 00 12 - 251 03 50 Email:otukennesriyat@superonline.com

